

GENERATIV TILSHUNOSLIK: NAZARIY ASOSLARI, METODOLOGIYASI VA ZAMONAVIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Filologiya tillarni o'qitish

O'zbek tili yo'nalishi talabasi

Zarifjonova Shahlo Said qizi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada XX asr tilshunosligida yuz bergan muhim nazariy burilishlardan biri - generativ tilshunoslikning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va nazariy-metodologik asoslari keng tahlil qilinadi. Generativ tilshunoslik tilni inson ongida mavjud bo'lgan tug'ma va kognitiv tizim sifatida o'rganishga qaratilgan bo'lib, u til birliklarining cheksiz hosil bo'lish mexanizmlarini aniqlashni maqsad qiladi. Maqolada Noam Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan generativ grammatika, chuqur va sirt tuzilma, transformatsion qoidalar, universal grammatika nazariyasi atroflicha yoritiladi. Shuningdek, generativ yondashuvning boshqa lingvistik maktablar bilan aloqasi, tanqidiy qarashlar hamda zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari generativ tilshunoslikning nazariy va amaliy imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: generativ tilshunoslik, generativ grammatika, universal grammatika, chuqur tuzilma, sirt tuzilma, transformatsiya, kognitiv tilshunoslik, Noam Xomskiy.

Tilshunoslik fani tarixida XX asr o'ta muhim davr hisoblanadi. Aynan shu davrda tilni faqat tashqi belgilar majmui sifatida emas, balki inson tafakkuri va ongining mahsuli sifatida o'rganishga yo'naltirilgan yangi nazariy yo'nalishlar vujudga keldi. Avvalgi strukturalistik va tavsifiy yondashuvlar tilning tashqi tizimini tasvirlashga urg'u bergan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslikda tilning ichki mexanizmlarini aniqlash masalasi dolzarb bo'lib qoldi.

Ana shunday ilmiy ehtiyojlar natijasida generativ tilshunoslik shakllandi. Ushbu yoʻnalishning asoschisi amerikalik tilshunos Noam Xomskiy boʻlib, u tilshunoslikni psixologiya, falsafa va kognitiv fanlar bilan uzviy bogʻladi. Generativ tilshunoslikning asosiy gʻoyasi shundan iboratki, til - bu qoidalar asosida cheksiz gaplar yaratishga qodir boʻlgan ichki kognitiv tizimdir. Maqolaning asosiy maqsadi generativ tilshunoslikning nazariy asoslarini, uning asosiy tushunchalari va ilmiy ahamiyatini batafsil yoritishdan iborat. Shuningdek, generativ yondashuvning boshqa lingvistik nazariyalar bilan munosabati va zamonaviy rivojlanish yoʻnalishlari tahlil qilinadi.

Generativ tilshunoslikning paydo boʻlishi bir qator ilmiy va ijtimoiy omillar bilan bogʻliq. XX asrning birinchi yarmida tilshunoslikda strukturalizm yetakchi yoʻnalish boʻlib, til birliklarini tasniflash va tavsiflashga asoslangan edi. Biroq bu yondashuv tilning ijodiy xususiyatini, yaʼni insonning ilgari eshitilmagan gaplarni tushunish va yaratish qobiliyatini tushuntirib bera olmadi. Noam Xomskiy tilni oʻrganishda behavioristik yondashuvni tanqid qildi. Behaviorizm tilni faqat tashqi taʼsir va javoblar orqali oʻrganiladigan hodisa sifatida talqin etgan boʻlsa, Xomskiy til oʻrganish jarayonida tugʻma mexanizmlar mavjudligini isbotlashga harakat qildi. Uning fikricha, bolalar juda qisqa vaqt ichida murakkab grammatik tizimni oʻzlashtirishi til qobiliyatining tugʻma ekanligidan dalolat beradi.

Generativ grammatika - bu tilning ichki qoidalar tizimini ifodalovchi nazariya boʻlib, u cheklangan qoidalar yordamida cheksiz miqdordagi grammatik jihatdan toʻgʻri gaplarni hosil qilish imkonini beradi. Generativ grammatikaning asosiy vazifasi til birliklarining qanday yaratilishini tushuntirishdan iborat.

Generativ grammatika quyidagi savollarga javob beradi:

- Nima uchun baʼzi gaplar grammatik jihatdan toʻgʻri, boshqalari esa notoʻgʻri?
- Gaplar qanday strukturaviy tuzilishga ega?
- Inson ongida grammatik bilimlar qanday saqlanadi?

Bu grammatika tavsiflovchi emas, balki tushuntiruvchi xarakterga ega bo‘lib, tilni dinamik va ijodiy tizim sifatida namoyon etadi.

Chuqur tuzilma va sirt tuzilma nazariyasi: Generativ tilshunoslikning muhim nazariy tushunchalaridan biri chuqur tuzilma va sirt tuzilma farqidir. Ushbu tushuncha gapning semantik va sintaktik jihatlarini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi. Chuqur tuzilma gapning asosiy semantik munosabatlarini ifodalovchi abstrakt struktura hisoblanadi. Sirt tuzilma esa gapning real nutqda namoyon bo‘lgan shaklidir. Bir xil chuqur tuzilma turli sirt tuzilmalarda ifodalanishi mumkin. Masalan, faol va passiv nisbatdagi gaplar mazmunan bir xil bo‘lsa-da, ularning sirt tuzilmasi farqlidir. Bu hodisa tilning transformatsion imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Transformatsion-generativ model: Transformatsion qoidalar generativ grammatikaning markaziy komponenti hisoblanadi. Ushbu qoidalar yordamida chuqur tuzilma sirt tuzilmaga aylantiriladi. Transformatsiyalar gaplarning turli sintaktik shakllarini tushuntirish imkonini beradi. Transformatsion model quyidagi jarayonlarni izohlaydi:

- darak gaplardan so‘roq gaplar hosil bo‘lishi;
- faol nisbatdan passiv nisbatga o‘tish;
- sodda gaplarning murakkab gaplarga aylanishi.

Bu model tilni faqat statik tizim emas, balki dinamik jarayon sifatida ko‘rsatadi.

Universal grammatika nazariyasi: Universal grammatika generativ tilshunoslikning eng muhim va bahsli tushunchalaridan biridir. Ushbu nazariyaga ko‘ra, barcha insonlarda til o‘rganishga yordam beruvchi tug‘ma grammatik bilimlar mavjud. Bu bilimlar barcha tillar uchun umumiy bo‘lgan prinsiplar majmuasidan iborat.

Universal grammatika nazariyasi quyidagi dalillarga asoslanadi:

- bolalar tilni tez va deyarli xatosiz o‘rganadi;

- nutq muhitida yetarli ma'lumot bo'lmasa ham, til mukammal o'zlashtiriladi;
- dunyo tillari o'rtasida umumiy strukturaviy o'xshashliklar mavjud.

Bu nazariya tilni biologik asosda tushuntirishga xizmat qiladi.

Generativ tilshunoslik va kognitiv fanlar: Generativ tilshunoslik kognitiv fanlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Til inson tafakkurining ajralmas qismi sifatida qaralib, u xotira, idrok va mantiqiy fikrlash bilan bog'liq holda o'rganiladi. Kognitiv tilshunoslik generativ nazariyani qisman tanqid qilgan bo'lsa-da, uning ko'plab tushunchalaridan samarali foydalangan. Har ikki yo'nalish til va ong munosabatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Generativ tilshunoslikka bildirilgan tanqidlar: Generativ tilshunoslik ilmiy doiralarda turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Ayrim olimlar universal grammatika nazariyasini haddan tashqari abstrakt deb hisoblaydi. Funktsionalistlar esa tilni ijtimoiy va kommunikativ omillar asosida o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, generativ yondashuv tilshunoslik faniga yangi metodologik imkoniyatlar olib kirgani bilan ahamiyatlidir.

Zamonaviy generativ yo'nalishlar: Bugungi kunda generativ tilshunoslik minimalizm dasturi orqali rivojlanmoqda. Minimalizm til tizimini imkon qadar soddalashtirilgan qoidalar yordamida tushuntirishni maqsad qiladi. Bundan tashqari, neyrolingvistika va sun'iy intellekt sohalarida generativ modellar keng qo'llanilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, generativ tilshunoslik zamonaviy tilshunoslik fanining eng ta'sirchan va muhim nazariy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv tilni inson ongidagi murakkab, ammo tizimli kognitiv mexanizm sifatida talqin etadi. Generativ grammatika va universal grammatika tushunchalari tilning ichki qonuniyatlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Generativ tilshunoslikning ilmiy ahamiyati shundaki, u tilshunoslikni fanlararo tadqiqotlar darajasiga olib chiqdi va tilni chuqurroq anglash imkonini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xomskiy N. Sintaktik strukturalar. - Nyu-York: Mouton, 1957.
2. Xomskiy N. Til va ong. - Kembrij: Cambridge University Press, 1968.
3. Xomskiy N. Bilim va til. - Oksford: Oxford University Press, 1986.
4. Mahmudov N. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Fan, 2007.
5. Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018.
7. Rahmatullayev Sh. Zamonaviy lingvistika yo‘nalishlari. - Toshkent, 2020.